

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:

KARAMAN, H, GÜNDAY, Ş. (2019). Kâtip Çelebi Düşüncesinde İlim Kavramı ve Önemi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23 (4) , 1471-1480.

Kâtip Çelebi Düşüncesinde İlim Kavramı ve Önemi

Hilal KAHRAMAN^(*)

Şeref GÜNDAY^(**)

Öz: Osmanlı'nın önde gelen aydınlarından Kâtip Çelebi düşüncelerini yazıya döktüğü birçok eseriyle çeşitli ilim dalları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. XVII. yüzyılda Avrupa'da hâkim olmaya başlayan modern düşüncenin de etkisiyle pozitif bilimleri önemseyen Kâtip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadığı dönemde var olan çeşitli sorunlar için çözümler üretmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın tarihsel bilgi birikiminde ilimlerin yeri ve önemini ortaya çıkarmak ve aynı zamanda bu bilimsel mirasa sahip çıkmak amacıyla, kendinden önceki ilim tanımlarını ve tasniflerini ele almış, bunlardan yola çıkarak kendi ilim tanımını ve tasnifini oluşturmuştur. İlimin insanı yetkinleştirecek tek araç olduğunu düşünmüş olan Kâtip Çelebi, sonsuz mutluluğa ancak ilim sonucu ulaşılacağını dile getirmiştir. Bu çalışmada Kâtip Çelebi düşüncesinde ilmin tanımı, yapmış olduğu ilimler tasnifi incelenerek bu bağlamda ilme verdiği önem belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, ilim, Osmanlı, tasnif, Keşfü'z-Zünûn

The Concept of Science and Its Importance in Kâtip Çelebi Thought

Abstract: One of the leading intellectuals of the Ottoman Empire, Kâtip Çelebi made evaluations about various branches of science with his many works. XVII. Through the influence of modern thought that began to dominate Europe in the 16th century, Katip Çelebi, who cared about positive sciences, tried to find solutions for various problems that existed in the Ottoman Empire. In order to reveal the place and importance of the sciences in the historical knowledge of the Ottoman Empire and at the same time to protect this scientific heritage, he has dealt with the definitions and classifications of his predecessors and formed his own scientific definition and classification. Katip Çelebi, who thought that science was the only means to empower man, stated that infinite happiness would be achieved only as a result of science. In this study, the definition of science and classification of the sciences in Kâtip Çelebi thought will be examined and the importance it contributes to science will be determined.

Keywords: Katip Çelebi, science, Ottoman, classification, Keşfü'z-Zünûn

Makale Geliş Tarihi: 30.09.2019

Makale Kabul Tarihi: 20.12.2019

I.Giriş

XVII. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatının önemli şahsiyetlerinden biri olan Kâtip Çelebi diğer adıyla Hacı Halife, gerek Doğu gerekse Batı dünyasında adından söz

^{*}) Dr. Öğr.Üyesi İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi (eposta: hilal.kahraman@ikc.edu.tr) ORCID ID. orcid.org/0000-0001-7627-3679

^{**}) Dr. Öğr.Üyesi Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü (eposta: sgunday@atauni.edu.tr) ORCID ID. orcid.org/0000-0003-3843-0236

ettirmiştir. Döneminin fikir adamlarına çeşitli düşünceleriyle etki etmesinin yanı sıra Cumhuriyet dönemi Türk düşüncesinde de etkili olduğu bilinmektedir. Avrupa için Rönesans ve Reform etkisiyle modern bir bakış açısının hâkim olmaya başladığı bir yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda var olan çeşitli sıkıntıları çözmek için çabalayan, döneminin durgunlaşmış havasındaki topluma büyük atılımlar yaptırmayı düşünmüş bir aydın, pozitif bilimin değerini ortaya koymuş, döneminin koşullarını aşan bir bilim dünyasının ilk yaratıcılarından olan (Kazancıgil, 2007: 187) Osmanlı düşünce adamlarının önde gelenlerinden Kâtip Çelebi; ağırlıklı olarak tarih, coğrafya ve çeşitli bilim alanları hakkında yazmış olduğu birçok eserle önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların çözümüne ilişkin "işin ehline verilmesi, yöneticilerin âdil, dürüst ve güvenilir olması, israftan kaçınılması, gelirin artırılarak hazinenin güçlendirilmesi, asker alımında titiz davranılması gibi hususların, bunalmaların aşılmasına katkı sağlayacak temel etkenler olduğunu"(Sözen, 2009: 40) eserlerinde dile getirmektedir. Batının ölenemez yükselişini bilimdeki ilerlemelerine bağlayan düşünür, tüm insanlık tarihinde olduğu gibi ilim ve hikmet yoluyla sıkıntıların üstesinden gelinebileceğini ifade etmiştir.

Bilimde Antik Yunan'dan gelip Batı Ortaçağında ve İslam dünyasında hüküm süren eski teorilere bağlı kalan Kâtip Çelebi, doğayı Aristo fiziği, evreni Batlamyus astronomisi, tıbbi Hippokrates'in sistemleştirdiği humoral tıp teorisi çerçevesinde yorumlamıştır (Yurtoğlu, 2017: 3). Kendi mensup olduğu paradigmayı ciddiye alan Kâtip Çelebi, yine bu paradigmadan ciddi olarak şüphelenmeye başlayan ilk aydındır (Fazlıoğlu, 2004: 14). Bir yandan *Keşfü'z-Zünûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Fünûn* eseriyle içinde yaşadığı medeniyetin eser bağlamında ilmi dökümünü çıkartmış, bir diğer yandan *Süllemü'l-vüsûl ila ulemai'l-fuhûl* eseriyle de bilginlerle ilgili biyografik bir sıralama ortaya koymuştur. Kâtip Çelebi bu eserleri hazırlarken aynı zamanda Avrupa karşısında kendi medeniyetine ait bilim ve bilginleri belirlemeye çalışmıştır.

II. İlim nedir?

Yazmış olduğu birçok eserinde bilimlerle ilgili analizlerde bulunan Kâtip Çelebi'nin ancak bilgi ve bilimin doğasını değerlendirdiği *Keşfü'z-Zünûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Kitapların Ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) adlı eseri bilimler ansiklopedisi niteliğindedir. Kendisinden önce ilimleri tasnif eden iki önemli âlim olan Mehmed Neşri ve Taşköprülüzade etkisiyle ilimleri tasnif eder, onları da aşarak on beş bin kitabı adı geçen eserinde tasnif eder ve sınıflandırır (Şirin, 2000: 557). Bu eser Batı'da bilimsel gelişmelerin farkına varmış bir Osmanlı-Türk entelektüelin, imparatorlukta yeni bir canlanışa ön ayak olmak üzere kendi bilim geleneğine yaslanmak isteyişini simgeleyen devasa bir ansiklopedi (Kutluer, 2000: 79) olarak tanımlanmaktadır. İslam düşünce ve bilim geleneğinin yeniden keşfini amaçlayan bu eserin mukaddimesi beş bölümden oluşmaktadır. Bilgiyi "ilm/ilim" kavramıyla ifade etmiş olan düşünür, *İlimlerin Durumları Hakkındadır* isimli başlık altında öncelikle bilginin tanımı ve sınıflandırılışını ele almıştır. Bilgi kavramını analiz ettiği *İlmin Niteliği Hakkındadır* bölümünde Kâtip Çelebi mutlak bilginin ne olduğu konusunda üç ana eğilim belirlemiştir. "Bil ki salt ilmin niteliğinin açıklanması konusunda 'o zorunlu

mudur veya zor tarif edilir şekilde teorik midir' diye ihtilaf edilmiştir. Birincisi İmam Râzî'nin ekolüdür. İkincisi İmâmü'l-Haremeyn'in ve Gazzâllî'nin görüşüdür. Üçüncüsü ise tercih edilendir” (Kâtip Çelebi, 2007: 16). Bu üç eğilimi eserinde açıklamaya çalışan Kâtip Çelebi'ye göre birinci görüş bilgiyi zorunlu olarak ele alırken, ikinci görüş kuramsal ve tanımlı güç olarak tanımlamıştır, üçüncü görüşe göre ise bilgi kuramsal ve tanımlı kolaydır. En çok tercih edilenin üçüncü görüş olduğunu belirten Kâtip Çelebi bu görüş ışığında yapılan 15 ayrı bilgi tanımlaması sıralamıştır (Kâtip Çelebi, 2007: 16-17);

“İlk tarif: Bir şeyi olduğu şekilde tasdik etmektir”. Bu tarife göre bilgi bir şeyi olduğu şekilde tasdik etmek, olumlamaaktır. Kâtip Çelebi'ye göre bu tarifi kendisine, realiteye uygun taklit girmiştir bu yüzden kusurlu durumdadır. Zorunlu olduğu için bir delil eklenmiştir. Bilgi burada gerçekliğe uygun bir taklit içerdiği ve konu hakkında zan olarak oluşan yanlış bir inanışın engellenemeyeceği gerekçesiyle eleştirilmiştir. “İkincisi; bilineni olduğu şekilde tanımdır” şeklinde tanımlanan ikinci tarife göre bilgi bilineni olduğu şekilde tanıyarak oluşmaktadır. Kâtip Çelebi'ye göre bu bilgi bir marifet değildir, Allah'ın ilmini dışarda bırakmaktadır. İlimden türetilmiş bir bilgidir ve zaten bilinen bilgiyi tanımdır, bu yüzden tekrardır ve kusurludur. “Üçüncüsü: kendisini uygulayanın bilgili olmasını gerektirir”. Bu üçüncü tanıma göre bilgi, bilgiyi uygulayanın bilgili olmasını gerektiren olarak tanımlanmaktadır, ancak bilginin tanımında bilen kişiden bahsederek tekrar etmesi tanımlı kusurlu hale getirmektedir. “Dördüncüsü, bilineni olduğu şekilde anlamaktır”. Bu tanımda ise bilgi bilineni olduğu şekilde anlamak olarak açıklanmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre bilinen bir şey zaten türetilmiştir ve anlamak bilmekten öncedir, bu anlamda bu tanım fazla söz içermektedir ve kusurludur. Ona göre anlamak bilmekten mecazdır. “Beşincisi, o, işini sağlam yapan kimselerden gerçekleşen şeydir”. Beşinci tanıma göre bilgi ancak işini sağlam yapan kimselerde gerçekleşir, ancak bu tanımda güçten bahsedilirken bilgiden bahsedilmemektedir, bilginin işi sağlam yapmayla ilgisi olmadığı için bu tanım doğru değildir. “Altıncısı, bilineni olduğu şekilde açıklamaktır”. Bu bilgi tanımında bilgi bilineni olduğu şekilde açıklamak olarak tanımlanmaktadır, ancak Kâtip Çelebi'ye göre açıklamak ancak gizli olan için mümkündür, Allah'ın ilmi gizlilikten sonra ortaya çıkmaz, bu anlamda bilinen ve gizli olan bu bilgide aynı olduğu için tekrar edilmiştir ve fazlalık vardır. “Yedincisi, bilineni olduğu şekilde gerçekleştirmektir”. Yedinci bilgi tanımında bilme gerçekleştirmekle aynı olarak ifade edilmiştir, Kâtip Çelebi'ye göre bu tanımda da fazlalık ve tekrar vardır, bir şey kendisiyle tarif edilir bu yüzden bilme de bilmenin kendisiyle tarif edilmelidir, gerçekleştirmeye tarif edilemez. “Sekizincisi, bilinenin o şekilde olduğuna güvenmektir”. Sekizinci tanım bilgiyi bilinenin o şekilde olduğuna güvenmek olarak açıklamaktadır, yaratıcının bildiği şeye güvenmesini gerektiren bu tanımın dinen doğru olmadığını dile getiren Kâtip Çelebi'ye göre bilinen şeye güvenmek fazladır, dini açıdan da yaratıcının böyle bir güvenilirliğe ihtiyacı yoktur. “Dokuzuncusu, ister zorunluluk ister delil olması icap edene uygun kesin bir inançtır”. Dokuzuncu tanıma göre bilgi zorunlu olana ya da kanıtlanması gerekene uygun bir inançtır. Kâtip Çelebi bu tanımlı da eleştirir. Ona göre bilgi inanç meselesi değildir, inanç bilgiden çıkamaz. Allah'ın bilgisinin kanıtlanmaya ihtiyacı yoktur, inanç onun bilgisi için zorunlu değildir, kanıtlanamaz. “Onuncusu, bir şeyin şeklinin akılda ortaya çıkmasıdır”. Onuncu bilgi tanımında bilgi

bir şeyin şeklinin akılda oluşması olarak tanımlanmaktadır. Bilgi burada kuşku, bilgisizliği taklidi, şüpheyi ve kuruntuyu ele almaktadır. Bu tarifi araştırmacı, hâkim ve kelim bilgileri gibi bazı kişiler için en doğru tarif olduğu dile getirilmektedir. “*On birincisi, anlaşılmanın niteliğinin anlayanın kendisinde bir şekle bürünmesidir*”. On birinci bilgi tanımına göre bilgi anlaşılmanın niteliğinin anlayanın zihninde bir şeklinin oluşmasıdır. Onuncu tanıma benzer olan bu tarif zihinsel varlıklardan bahsetmektedir. Bilgi zihinseldir. Onuncu ve on birinci tarifler Kâtip Çelebi’ye göre olayları zihinlerinde tasarlayarak hüküm veren hâkimlere aittir ve onlar için ilim zihinsel varlıklardan ibarettir. Onuncu tarif külliyyat ve cüziyatı, yani genel bilgiyi ve ayrıntılı bilgiyi ele alırken, on birincinin açıklanması ise külliyyatta özelleşmeyi yani genel bilginin içinde ayrıntıya inmeyi anlatmaktadır. “*On ikincisi, o bir özelliştir ki, sahibine, zıddı mümkün olmayan anlamlar arasında ayırım yapmayı gerekli kılar*”. Bu tanıma göre bilgi sahibi olan kişi tersi mümkün olmayan anlamları ayırabilmelidir. Kelam bilgileri bu tarifi benimsemektedirler. Mesela, daha önce görülmüş olan bir dağın şu anda altına çevrilmediği hakkındaki bilgimiz gibi, normalin dışına çıkmanın caiz olmasından dolayı, onun zıddının muhtemel olduğunu düşünmektir. Bazen külli anlamlar arasında bir bağ eklenir ve ona ihtiyaç olmasa da ilim cüziyyatta yani ayrıntıda ortaya çıkar. Bu görüş ilmin bilinenle ilgili bir sıfat olduğunu kabul edenler tarafından kabul edilmiştir. “*On üçüncüsü, o, kendinde bir anlamı zıddına ihtimal olmayacak şekilde seçmektir*”. On üçüncü tarife göre bilgi kendi içinde var olan bir anlamı seçmektir, ancak bu seçilen anlamın zıddı mümkün değildir. Burada bilgi bilenle bilinen arasındaki özel bir ilgidir, diğer anlamları kapsamamaktadır. “*On dördüncüsü, o bir sıfattır ki kendisinde var olduğu kişi için zikredilen şey onda ortaya çıkar*”. On dördüncü tanıma göre bilgi bir sıfattır, bilen kişi için anlatılan şeyler, şüphesiz ve tam bir açıklıkla bilgiyle açıklanır. “*On beşincisi, kendinde ortaya çıktığı şeklin dışında olması ihtimalini akla bile getirmeyecek bir şekilde bir anlamın kişide ortaya çıkmasıdır*”. On beşinci ve son tanımda ise bilgi, kişide başka türlü açıklanamayacak olan bir özelliğin, sıfatın, bir anlamın ortaya çıkmasıdır. Bir kişide anlam ortaya çıktığında, bu anlam diğer anlamlardan sıyrılır, böyle bir bilgiye inanç değil ispat, genelleme ve bütünlük gibi özellikler bulunmaktadır. Çünkü bilen kişinin inandığı ve zannettiği, kendisinde ortaya çıkan şekilden çok farklı değildir.

Bu tanımlarla beraber bunların eleştirilerinde de bulunan Kâtip Çelebi’nin bilgi anlayışında onuncu ve on birinci tanımları kabul ettiği düşünülebilmektedir (Yurtoğlu, 2009: 302). Bu on beş tanım İslam klasik düşünce tarihinde var olan bilgi tanımlarının öne çıkanlarıdır,

Bu örneklerde bilginin, objenin (ma'lum, müdrek) bilinme süreci, objeyi tanıyıp bilmek (ma'rifetü'l-ma'lum), güvenilir bir kesinliğe ulaşma (sika), kesin inanç (i'tikad cazim), algı (idrak), açık seçik kavrayış (isbat, tebyin, temyiz, temeyyüz, inkişaf), sujeye ilişkin nitelik (sıfat), zihni form yahut kavram (ma'na, suret; bu formların zihinde temessül, irtisam veya husulü; felsefi epistemolojideki tasavvur veya tasdik süreci) şeklinde, her düşünürün kendi sistemiyle tutarlı olarak ortaya koymaya çalıştığı alternatif tanımlar rahatlıkla izlenebilmektedir (Kutluer, 2000: 85-86)

Fazla ayrıntıya girmeden yüzeysel olarak açıkladığı bu tanımlar Kâtip Çelebi'nin bilgi anlayışı konusunda sınırlı bir yorum yürütülmesine yol açmaktadır. Ancak anlatımlardan bazı sonuçlara ulaşılmıştır; ona göre bilgi surettir ve nitelik kategorisindedir, bu bilgi suretin zihinde resimlenmesi ya da zihnin edilginliği değildir, suret bilinenin zihninde ortaya çıkan mahiyeti de değildir, o yalnızca bilinenin gölgesidir, şekilsiz surettir (Yurtoğlu, 2009: 303). Zihindeki bilgiler için gölge, suret benzetmesi yapması ve bilgileri keyfiyet/nitelik (Kâtip Çelebi, 2007: 17) olarak tanımlaması Kâtip Çelebi'nin nominalist bakış açısıyla hareket ettiğini göstermektedir. Tümellerin dışarıda varlığı yoktur, bilgi olarak sadece zihnimizde oluşan suretlerdir. Bu görüşün kökeninde ise Aristoteles'in bilgi anlayışı bulunmaktadır. Ona göre gerçekte, ilim sözünün asıl anlamı, anlamının ta kendisidir (Kâtip Çelebi, 2007: 18).

III. İlim Tasnifleri

İlim kelimesiyle birlikte bilgi tanımları sıralayan Kâtip Çelebi, daha sonra aynı kavramı bilim kelimesini de karşılayacak şekilde kullanarak eserinde ilimleri çeşitli yönlerinden incelemiş ve tasnif yapmıştır. Her bilimin o bilim olmasını sağlayan konusu, ilkeleri/öncülleri, araştırma problemleri ve amacı/yararıdır. Özellikle ilk üçü, Farabi ve İbn Sina geleneğinden Taşköprizade'ye kadar bir metodoloji meselesi olarak ele alınmıştır. Bu kavramlar bilimlerin sahasını ve sınırlarını belirlemenin mantıksal ölçütleri olmasının yanında, bilimlerden beklenen yararı elde etmenin pragmatik ölçütlerini de oluşturmuştur (Kutluer, 2000: 86). Kâtip Çelebi düşüncesinde her ilmin bir konusu ve amacı vardır, ilim dallarından her biri alan ve teklik bakımından birçok problemler içerir ve buna bakılarak bir ilim kabul edilir. Ancak alan ve teklik bakımından konusu kendine özgüdür, amacı ise alan ve teklik bakımından geçicidir. Bundan dolayı ilimler bazen konusuna bakarak tanınır, bazen de amacına bakarak tanınır. İlimleri sınıflarken kullanılan konu ölçütüyle ilgili altı farklı durumdan bahseden Kâtip Çelebi'ye göre; ilk durum bir ilmin konusunun başka bir konunun aynısı olmasıdır. Böyle bir durumda iki konunun her birinin diğerinin sınırlaması dışında bir sınırlama ile belli olması gerekir. İkinci ve üçüncü durumlarda ise bir ilmin konusunun diğer bir ilimden daha özel veya daha genel olması durumlarıdır. Aralarında var olan bu genellik ve özellik, genelin özel için bir cins olması durumunda olduğu gibi araştırma yoluyla ortaya konulmalıdır. Dördüncü durumda ise iki konunun zıt olması ancak üçüncü bir durum altında yer almalarıdır. Bu durumda eşit olarak isimlendirilirler. Beşinci durum iki ilmin bir yön dışında başka bir yönden de ortak olmasıdır. Altıncı durumda ise iki ilmin konularının zıt olması durumu söz konusudur. Bu durum açıklamalarından sonra Kâtip Çelebi ilimler hakkında; ilimlerin konularında delil istemediğini, her ilimde istenenin konusuna ait sonradan ortaya çıkan nitelikleri olduğunu, bu bakımdan ilmin kendine apaçık olduğunu, sonuçta konusu varlık olan en yüce ilme varıncaya kadar bu ilimlerin bilgileri sabitlediğini dile getirmektedir (Kâtip Çelebi, 2007: 19-20). İlimler ilerledikçe artan bilgi sadece niteliklerle ilgili olduğu için temeldeki bilgiler değişmemektedir.

İlimlerin ilkeleri hakkında da fikir yürüten düşünürü göre, bu ilkeler elde edilmiş konuların üzerine bina etmek için ilimlerde kullanılan bilgilerdir. İlkeler "bilimlerin, araştırma sonuçlarını temellendirdikleri öncülleridir. Bu öncüller ya temel kavramlara ve

onların tanımlarına ilişkin (tasavvuri) olurlar ya da çıkarımlara dayalı (tasdiki) olurlar” (Kutluer, 2000: 88). Buna göre ilkeler ikiye ayrılır: ilk olarak bu ilkeler delillerdir, aksiyomlardır, her bilim için ilke olurlar ya da bazı ilimler için ilkedirler. İkinci tür ilim ilkeleri ise bizzat delil değildirler, ancak kabul edilmesi gerekli olan ilkelere, çünkü bunlar başka bir ilimde açıklanmış durumdadırlar ve diğer bir ilimde problemlerdir. Bu problemler, her ilimde elde edilen sonuçların delil aracılığıyla konularına uygunluğunu isteyen hükümler olarak tanımlanmaktadır (Kâtip Çelebi, 2007: 20). İlimlerin tanınmasındaki bir diğer ölçüt olan amaçları konusunda ise Kâtip Çelebi; ilmin amacını kendisinden dolayı ilmin istendiği şey olarak tanımlamaktadır. Ona göre teknik olmayan ilimler kendilerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır, yani kendisi dışında varsayılan faydaları ve gereklilikleri elde etmek onların amacıdır.

Bilgilerin diğer bir deyişle ilimlerin tanımını, konularını, ilkelerini ve amaçlarını değerlendiren Kâtip Çelebi, ilimlerin taksimine geçerek ilimlerin kısımlarını da açıklamıştır;

Bil ki ilim her ne kadar tek bir anlam ve tek bir gerçeklik de olsa çeşitli bakımlardan birçok kısımlara ayrılır. Bir taraftan eski ve yeni olarak, bir taraftan düşünce ve tasdik ile ilgili olarak kısımlara ayrılır. Bir taraftan ilmin yolları, kişide gerçekleşen, duyu ile anlaşılabilir ve kıyas ile bilinen olarak üç kısma ayrılır. Konularının farklılığı bakımından da birçok kısımlara ayrılır. Bazıları ilim olarak, bazıları da sanat olarak adlandırılır (Kâtip Çelebi, 2007: 21).

Burada konuları bu fikirleri anlatan kişilerin tasnifine göre sınıflandırmıştır. “Bilimlerin taksimiyle ilgili olarak Allame Hafid, Muhammed Emin Şirvani, İbn Sina ve Taşkoprizade’ye ait beş modeli aktaran Çelebi, bunlar içinde en tercihe şayan olanın sonuncu olduğu kanaatini belirtmektedir” (Kutluer, 2000: 98). Allame Hafid’e ait ilk tasnif yazılı ilimleri iki çeşide ayırmaktadır. Birincisi din bilginlerinin yazdıklarıdır; bu yazılar Kur’an’ı ve peygamberi anlamak, açıklamak ve bu bilgi kaynaklarından elde edilen temel inanç hükümlerini ispat etmek için kitabı ve sünneti inceleyen kişilerin yazdıklarıdır. İkincisi ise felsefecilerin yazdıklarıdır; eşyayı inceleyen felsefeciler kendilerine göre nitelik belirlemek isteyerek yazılar yazmaktadırlar.

İlimlerin ikinci tasnifine göre ilimler yine ikiye ayrılır; birisi ilimlerin teorik ya da pratik işle ilgili olmasıdır, bu ilimler bir işin niteliğiyle ilgisiz ya da işle ilgili olabilirler. İkincisi ise ya kendisi alet değil amaç olan yani pratik olmayan ilimler, ya da amaç olmayan başka şeyleri elde etmek için alet olabilen pratik ilimlerdir. Pratik ilimler işin niteliği ile ilgilidir, işin niteliği ile ilgili olan şey başka bir şey için alet olamaz. Bu anlamda teorik ile pratik olmayan aynı anlamdadır.

İlimlerin üçüncü tasnifine göre ilimler felsefi olan ve felsefi olmayan diye ayrılır. Felsefi olmayan ilimler ise dini olan ve dini olmayan olarak ayrılır. Dini olmayan, övülen, kötülünen ve serbest olan olarak üçe ayrılır. Felsefi ilimler yerler, zamanlar, devletler ve dinler değişse de değişmezler, gerçek ilimlerdir, sabittirler. Felsefi olmayan ilimlerden ilki vahye dayanan, tecrübeye, duyulara dayanmayan dini ilimlerdir. Dini olmayan ilimler ise üç türdür; tıp, hesap, miras gibi konularda zorunlu olarak bilinmesi

gereken ilimlerde olduğu gibi övülen ilimler, sihir, büyü, aldatma gibi övülecek sonucu bulunmayan kötülener ilimler, şiir, peygamberler tarihi gibi saçma olmayıp kötü olmayan serbest ilimlerdir (Kâtip Çelebi, 2007: 22). Kâtip Çelebi'ye göre bu farklılık amaçlara göre oluşmaktadır. İlim, ilim olarak kötü değildir, her şeyi bilmek bilmemekten daha iyidir, cahil olmamak gerekir.

İlimlerin dördüncü tasnifine göre ilimler, istenen felsefi bilgilerdir ve bu bilgiler teorik ya da pratik bilgilerdir. Teorik felsefi bilgi inanmak için bilinir, üçe ayrılır; ilahi ilimle yani maddeden soyutlanarak elde edilen yüksek felsefi bilgi, tabiatla ya da zihindeki maddi işlerle ilgili olan alçak felsefi bilgi, matematiksel olan ve zihinde maddelerden soyutlanan işlerle ilgili olan orta felsefi bilgilerdir. Pratik felsefi bilgi ise iki kısımdır; siyaset ilmi ve ahlak ilmi.

Kâtip Çelebi beşinci ve son ilim tasnifinin hepsinden daha güzel olduğunu dile getirmektedir. Allame Hafid'in tasnifinde felsefi bilimlerden ziyade din ve dil bilimlerine ağırlık vermesi, Şirvani'nin her iki alana da ağırlık vermesi ancak teorik temelleri yeterince açıklamayan bilimler sınıflaması, İbn Sina'nın gerçek bir sistem fikrine dayanan ancak din bilimlerine yer vermeyen sınıflaması ve sonrasında anlattığı Taşkoprızade'nin kendisinden önceki birikimi iyi değerlendirdiği, ontolojik ve teolojik bir temelde hem dini hem de felsefi bilimleri sistematik bir şekilde ele alan ve bazı alt disiplinler dışında bütün bilimleri kapsayan tasnifi Çelebi için tercih sebebi olmalıdır (Kutluer, 2000: 98-99). Bilimleri sınıflama konusunda bu sayılan sınıflamalardan istifade ederek oluşturduğu tasnife göre eşya dört mertebede vardır: yazıda, ifadede, zihinde ve öзде. Bu sıralamada öncekiler sonrakilerin aracı durumundadır. Yazı sözlere aracıdır, sözlere zihindekilere, zihindekiler de öздеkilere aracıdır. Öзде ilgili var oluş gerçektir, ancak zihni var oluş gerçektir mi mecaz mı belirsizdir, yazı ve söz ise mecazidir. Yazı, söz ve zihinle ilgili ilim pratiktir, öзде ilgili olan ise pratik ya da teorik olabilir. Öзде ilgili olan ve teorik olan ya dini ilimlerdir ya da felsefi ilimlerdir. Kâtip Çelebi konularına ve isimlerine göre araştırdığı ve yaptığı incelemeler sonucu bu ilimlerin yüz elli çeşide ulaştığını ve yedi kök bulunduğunu dile getirmiştir. Bu ilimlerle ilgili tasnifi de yedi ulu ağaca benzeterek düzenlemiştir. Her kökün bir ulu ağacı vardır, her ağaçta bölümler, çeşitler ve dallar vardır. Birinci kökte yazı ile ilgili ilimler bulunur, ikinci kökte sözlerle ilgili ilimler, üçüncü kökte zihinlerdeki şeylerle ilgili ilimler, dördüncüde özlerle ilgili ilimler, beşincide pratik felsefi ilimler, altıncıda teorik felsefi ilimler, yedincide matematiksel ilimler bulunmaktadır (Kâtip Çelebi, 2007: 23-25). Böylece ilimleri tasnif hakkında beş farklı sınıflandırma öne sürmüş olan Kâtip Çelebi son tasnif şeklini beğenmesi üzerine ilimleri sınıfladığı kitabını bu sınıflamaya eklemeler yaparak düzenlemiş ve son halini vermiştir.

IV. İlim ve İnsan

İlimlerle ilgili epistemolojik ve metodolojik tüm bu açıklamalardan sonra Kâtip Çelebi bilimler ve uygarlık arasındaki ilişkileri incelediği sosyolojik bir temellendirmeye yönelmektedir (Kutluer, 2009: 198). Burada daha çok İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinden alıntılarla ve esinlenmelerle bilimlerin ve yazılı kültürün kökenine ilişkin

problemin insan doğasına ve topluma dayalı olarak çözümlenmesi aracılığıyla ilim elde etmenin uygarlık sonucunda gerçekleşeceğini dile getirmektedir. İlimin mertebeleri, üstünlüğü ve ona katılanlar hakkında Kâtip Çelebi, ilmin üstün olduğunu, faziletli olduğunu, en lezzetli ve faydalı şey olduğunu, dini dünyevi faydaları olduğunu, kötülüğü ve zararı yok ederek üstün geldiğini, itibar ve derece getirdiğini, faydasız ve zararlı olmadığını çeşitli dini ve felsefi kanıtlar aracılığıyla dile getirmektedir (Kâtip Çelebi, 2007: 26-29). İlimin kaynağı hakkında ise Çelebi üç kaynaktan bahsetmektedir: ilk kaynağa göre insan için ilim doğaldır ve insan ilme muhtaçtır, düşünerek hayvanlardan ayrılır, düşünme ve anlama sonucu ilimlere ulaşılır, insanda bu düşünmeye doğal bir eğilim vardır. İlimin ikinci kaynağına göre ise uygarlaşmanın kaynağında ilim ve yazma bulunmaktadır. Başkalarını anlamak ve düşüncelerinde var olanı başkalarına aktarmak için insan sesini kullanmak durumunda kalmıştır, ses kullanımı sonucu harfler ve kelimeler oluşmuş, bunun ardından da çeşitli diller, konuşmalar, ilimler ve bunların aktarıldığı yazı ortaya çıkmıştır. İlimin üçüncü kaynağı ise dini kitaplarda anlatılan peygamberler ve akrabaları tarafından yayılan çeşitli diller ve bilgiler aracılığıyla oluşan ilimlerdir. “Kendi döneminde nakli-akli bilimler dengesinin ikincisi aleyhine bozulduğu gözleminden hareketle akli/felsefi bilimlere seleflerinden çok daha güçlü biçimde vurguda bulunma ihtiyacı içindedir ve bu Çelebi metninin problematik veçhesini oluşturur” (Kutluer, 2009: 193). Bu kaygıyla yazmış olduğu Keşf-üz-Zünun adlı eserinin mukaddimesine daha sonra ilimlerle ilgili çeşitli bölümler daha eklemiştir. İlimin kutsal kitaplarda nasıl olduğunu, insanların bunları nasıl anlamadığını, Müslümanların ilimler ve kitaplar hakkında neler yaptığını anlatarak ilimleri yaşadığı coğrafya ve mensup olduğu din bakımından da analiz etmeye devam eden Kâtip Çelebi bilimdeki gelişme ve gerilemeye yol açan başlıca etmenin, her çağda var olan devlet yöneticilerinin bilimin değerine yönelik olumlu ya da olumsuz tutumları olduğunu (Kutluer, 2009: 199) dile getirmiş daha sonra da ilim öğrenmenin yolları ve öğretimin nasıl olması gerektiğine dair değerlendirmelerde bulunmuştur.

V.Sonuç

İlimlerle ilgili tüm bu açıklamalarından yola çıkarak, ilimlerin önemi, tasnif edilmesindeki özellikleri ve toplumla ilişkisini ayrıntısıyla ele alan Kâtip Çelebi başlıca şu iki amacı gütmektedir: üstün olduğunu saptadığı batı bilimi ile aradaki kopukluğu gidermek ve bağınazlığa karşı çıkarak bilim yaptığını söyleyenlerin bilgisizliklerini sergilemek (Turan, 1994: 189). Bu amaçlardan yola çıkarak şu sonuca varmaktadır ki; sonsuz mutluluk sadece ilim ve amel ile tamamlanabilir, biri olmadan diğeri ile mutluluğa hazır olunmaz, her biri diğeri meyvesi durumundadır, insan ilimle ustalaşabilirse o artık bunun gereğini yapmak zorundadır, çünkü bunu yapmaktan aciz olması ilminde olgunlaşmadığı anlamına gelmektedir. İnsan bir işe giriştiğinde, uğraştığında ve bulunduğu şartlarda yaptığı gözlemlerle akılcı düşünmeyle ilme ulaşır. Bunu iki yolla gerçekleştirir; delillerle anlamaya çalışır ve duyularla anlamaya çalışır. İki yoldan her biri Kâtip Çelebi’ye göre diğeri ulaşır, bu anlamda bilgi sahibi kişi iki denizin buluşma yeri olur. Gerçekliği anlama yoluna giren insanlar ya ilim yolundan, delil yolundan başlar irfan sahibi olurlar, ya da görülmeyenden, göğüs genişliğinden başlarlar ve bu arınma yoluyla dünya onlara açılır (Kâtip Çelebi, 2007: 50). Gerçekliği anlama yolu akılcı

düşünmedir ve bu yol kişiyi irfan sahibi haline getirir. Görülmeyenden hareketle gerçekliği anlayanların yolu ise ruhsal arınmadır. Bu iki yolun her ikisi de önemlidir, her ilim birçok problemten oluşur ve elde edilmesi için insanda sağlam bir yetenek bulunmalıdır, bu yetenek ise ancak öğrenim ve eğitimle tamamlanabilir. Hangi ilmin hangi yolla elde edileceğiyle ilgili önce ilim sınıflamasını yeniden yapan Kâtip Çelebi;

Cevherlerle ilgili olan ilimler ki bunlar gerçek ilimlerdir, eğer araştırmacı aklının gereğini göze alırsa felsefi ilimler diye, İslam kanunu üzere araştırma yaparsa şeri ilimler diye isimlendirilir, akıllarla ve ifade ile ilgili ilimler ki bunlar mantık ve benzerleri gibi aletle ilgili manevi ilimlerdir, ifade ve yazmakla ilgili ilimler ki bunlar söz ve yazı ile ilgili alet ilimleridir ve Arapça ilimleri diye isimlendirilir. İmdi, dört kısmın birincisi hariç diğerlerinin gözlemlerle elde etmekten başka öğrenme yolu yoktur, birincisi ise aynı şekilde arıtma ile ortaya çıkar (Kâtip Çelebi, 2007: 51).

ifadeleriyle cevher ilminin bunun içinde de felsefi ve şeri ilimlerin ancak ruhsal arınma yoluyla elde edilebileceğini, diğer ilim türleri olan akıl, ifade ve mantığı kapsayan aletsel manevi ilimler için, bunun yanında söz ve yazı ile ilgili aletsel ilimler için ve Arapça ilimler için ancak gözlem ya da akıl yürütme yolunun kullanılabilmesini dile getirmektedir. Usta kişiler bulunursa Kâtip Çelebi'ye göre eğitimde akıl yürütme yolu öne geçirilmelidir, böylece ebedi olarak bitmeyecek olan kalıcı bir nimeti elde etmek için bütün gücüyle bilinmeyen alanlara yönelme gerçekleşecektir. Ona göre “ebedi saadete götüren yolun başlangıcı kaçınılmaz olarak akılcı düşünme yani bu yönleme dayanan bilimleri öğrenmek olmalıdır” (Yurtoğlu, 2009: 319). İlimden hareketle irfana ulaşanların yolunu akıl yürütmeyle işe başladıkları için Halil İbrahim Peygamberin yoluna benzeten Kâtip Çelebi, görülmez ve bilinmez olandan hareketle görülür âlemi keşfedenlerin yolunu ise Allah sevgisiyle ve gücünü keşfederek işe başladıkları için Hz. Muhammed'in yoluna benzetmektedir (Kâtip Çelebi, 2007: 53-54). Kâtip Çelebi için bilginin bu anlamda iki yönü vardır ve bir yönü ile bilgi herkes içindir bu yön akıl yürütmeyle elde edilen bilgiler için geçerlidir, bilginin ikinci yönü ise ancak seçkinler için ulaşılan bir bilgidir ve bu tür bilgi ruhsal arınmayı sağlamaktadır.

Yazmış olduğu eserleri aracılığıyla ilim kavramının önemini vurgulayan Kâtip Çelebi, insanın gerçek mutluluğu elde etmesinin yanı sıra, toplumun da gerçek anlamda bir refah seviyesine yükselebilmesi için hakiki bilgiye ihtiyacı olduğunu, insanın yetkinleşmeye ihtiyacı olduğunu, bu yetkinleşme içinde eşyanın hakikatine vakıf olmak gerektiğini, bütün bu bilgileri elde edebilmek için de onlarla ilgili ilimlerin öğrenilmesi ve tasnifinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Yazdıklarıyla İslam medeniyetinin geçmişteki ihtişamından bahsetmekten ziyade, geleceğin sıkıntılarını göstermek, içinde bulunulan durumun vahametini ortaya koymak için var gücüyle çalışmış, yeni bir dirilişin kapısını aralamayı istemiştir (Karlığa, 2009: 20). Bu amaca ulaşmak için akıl yürütme ve ruhun arınması yollarını kullanmak, geçmişteki bilgi birikimine sahip çıkmanın yanında yeniliklere de açık olarak ilerlemek, yani ilim sahibi olmak uygar bir dünyanın gerekliliklerindedir.

Kaynaklar

- Fazlıoğlu, İ. (2004). “İki Ucu Müphem Bir Köprü: ‘Bilim’ ile ‘Tarih’ ya da ‘Bilim Tarihi’”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4), 9-27.
- Karlığa, B. (2009). *Kâtip Çelebi'nin Düşünce Ufku*. İstanbul: İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2007). *Keşfü'z-Zünûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, cilt:1 (Çev.: Rüştü Balcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1943).
- Kazancıgil, A.(2007). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kutluer, İ. (2000). “Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşf-üz-Zünun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı”. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18 (2000), 79-99.
- Kutluer, İ. (2009). “Keşfü'z-Zünûn: Klasik Bilim Geleneğimizin Büyük Atlası”, Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar (Ed.) Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi (ss. 189-199) Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sözen, K. (2009). “Kâtip Çelebi'nin Devlet Görüşü Ve Osmanlı Türk Düşüncesindeki Etkileri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009/1(22), 25-40.
- Şirin, İ. (2000). “Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11(11), 555-574.
- Turan, Ş. (1994). *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Yurtoğlu, B. (2009). *Kâtip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Yurtoğlu, B. (2017). “Kâtip Çelebinin Düşünce Dünyasından Görünümler” [Bildiri], T. Gökçe ve diğ. (Ed.). Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 26-28 Mart 2015, (ss. 3-22), İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.